

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA SATULUI DOBROGEAN DIN EPOCA ROMANĂ

ALEXANDRU SUCEVEANU

Analiza organizării administrative, a structurilor sociale, a regimului politic, a altor activități economice și a vieții spirituale din unitățile administrative cunoscute sub numele de *vici* – analiză întemeiată pe sursele literare și epigrafice – îi permite pentru prima oară autorului o ierarhizare a celor din **Dobrogea**, de la cei pre-municipali la obștile teritoriale. Descoperirea unei inscripții atestând un sat grecesc în teritoriul tomitan, constatarea că veteranii sunt menționați colectiv doar în satele din teritoriile orașelor **Histria** și **(L)ibida** și, în fine, critica unor opinii privind justificarea numărului mare de *vici* din Dobrogea constituie tot atâtea noutăți față de concluziile la care ajunsese autorul în monografia *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale din Dobrogea romană*, București, 1998.

„Cetățile ne-au povestit istoria lor, satul (în schimb) a rămas tăcut și rezervat”, afirma în 1926 marele savant Mihail Ivanovici Rostovtzev, în a sa monumentală *Social and Economic History of the Roman Empire*¹, și din păcate, la trei sferturi de veac de atunci, nu putem decât confirma această opinie. De aici însă și până la acceptarea unei alte opinii, formulată acum un sfert de veac de către Moses I. Finley – potrivit căreia nici unul din înaintașii săi n-a reușit să răspundă unor chestiuni esențiale precum „cât pământ va fi posedat fiecare dintre romani ? Cât (pământ vor fi posedat) împărații și membrii familiei imperiale ? Cum și-au fixat, în proprietățile lor, regimul mâinii de lucru ?”² – este o distanță destul de mare pe care nu ne-o putem explica decât prin aroganța tipică ignoranței.

În realitate, trebuie să constatăm că pe lângă o ponderoasă documentație epigrafică – este drept, destul de punctuală și uneori inexpressivă, dar, desigur, incomparabilă cu cea referitoare la orașe și la realitățile urbane în general – există și o importantă literatură juridică, în speță gromatică, toate acestea constituind baza unei uriașe bibliografii moderne, cea care pare a-i fi scăpat integral sau doar parțial autorului englez³. În ceea ce mă privește, consider că numeroasele mele abordări

¹ M. I. Rostovtzev, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1971², p. 192.

² M. I. Finley, în *La proprietà a Roma. Guida storica e critica*, Roma – Bari, 1980 (traducerea italiană a volumului apărut în 1976, la Cambridge, sub titlul *Studies in Roman Property*), p. VII–VIII.

³ În afara lucrărilor generale de istorie economică romană, cum ar fi cele ale lui M.I. Rostovtzev, *op. cit.*; T. Frank și colaboratori (printre care A.C. Johnson, R.G. Collingwood, J.J. van Nostrand, V.M. Scaramuzza, A. Grenier, R.M. Haywood, F.M. Heichelheim – autor, de altfel, al unei alte celebre sinteze: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums ...*, Leiden, 1938); J.A.O. Larsen, T.R.S. Broughton, *An Economic Survey of Ancient Rome*, I–V, Baltimore, 1933–1940; H. Temporini și W. Haase (editori), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin–New York, 1973 și urm. (cu contribuții semnate de K.D. White, R. Chevalier, A.L.F. Rivet, G.Ch. Picard, Edith M. Wightman, R. Agache); Fr. De Martino, *Storia economica di Roma antica*, Florența, 1980, vezi, în chip special pentru subiectul în discuție, M. Weber, *Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats – und Privatrecht*, Stuttgart, 1979²; F. Blume, K. Lachmann, A. Rudorff, *Die Schriften der*

ale problemelor satului din Dobrogea romană⁴ îmi dau dreptul să mă consider unul din membrii echipei – constituită *ad-hoc* din Maria Bărbulescu⁵ și Victor Henrich Baumann⁶ – care și-au propus ca temă de cercetare elucidarea acestor probleme. Neuitând nici un moment că temeiul contribuțiilor noastre nu ar fi putut exista fără aportul înaintașilor – de la Gr. Tocilescu⁷ și V. Pârvan⁸ la R. Vulpe⁹, I. Stoian¹⁰, I.I. Russu¹¹, Em. Condurachi¹², D.M. Pippidi¹³, R. Florescu¹⁴, Em. Popescu¹⁵ și

römischen Feldmessern, Berlin, 1962²; W. E. Heitland, *Agricola. A Study of Agriculture and Rustic Life in the Graeco – Roman World from the Point of View of Labour*, Cambridge, 1921; F. Déleage, *Les cadastres antiques jusqu'à Dioclétien*, Cairo, 1934; A. Piganiol, *Les documents cadastraux de la colonie romaine d'Orange*, Paris, 1962 (Gallia, Suppl. XVI); Fr. Grelle, *Stipendium vel tributum. L'imposizione fondiaria nelle dottrine giuridiche del II e III secolo*, Napoli, 1963; U. Laffi, *Attributio e Contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano*, Pisa, 1966; K.D. White, *Roman Farming*, Londra, 1970; R. Martin, *Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales*, Paris, 1971; R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge, 1974; Monique Clavel – Lévêque, *Ktéma*, 8, 1983, p. 185–251; K.P. John, J. Köhm, V. Weber, *Die Kolonen in Italien und den westlichen Provinzen des römischen Reiches*, Berlin, 1983; P.W. De Neeve, *Colonus. Private Farm – Tenancy in Roman Italy during the Republic and the Early Principate*, Amsterdam, 1984; D.P. Kehoe, *The Economics of Agriculture on Roman Imperial Estates in North Africa*, Göttingen, 1988; D. Flach, *Römische Agrargeschichte*, München, 1990; J. Kolendo, *Le colonat en Afrique sous le Haut-Empire*, Paris, 1991²; Cl. Moatti, *Archives et partages de la terre dans le monde romain (IIe siècle avant – Ier siècle après J.-C.)*, Roma, 1993; Ph. von Cranach, *Die Opuscula Agrimensorum Veterum und die Entstehung der kaiserzeitlichen Limitationstheorie*, Basel, 1996; G. Chouquer, Fr. Favory, *L'arpentage romain*, Paris, 2001; iar adevărații specialiști vor trebui să recunoască în bibliografia indicată doar o mică parte din cea dedicată de-a lungul timpului problemelor agriculturii romane.

⁴ Vezi, în ultimă instanță, Al. Suceveanu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, 1998, cu menționarea tuturor contribuțiilor anterioare; adaugă însă pe cea din *La politique édititaire dans les provinces de l'Empire Romain IIème–IVème siècles après J. – C. Actes du IIIe Colloque Roumaino – Suisse: La vie rurale dans les provinces romaines. Vici et villae*, Tulcea, 1998 (editate de V. H. Baumann), p. 11–23.

⁵ Maria Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I–III p.Chr.)*, Constanța, 2001

⁶ V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983; idem, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I–IV p.Chr.)*, Tulcea, 1995.

⁷ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900; idem, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, I–II, București, 1902–1908.

⁸ V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1974², pe lângă, desigur, memoriile dedicate așezărilor de la Ulmetum (*Ulmetum*, I–III, București, 1912–1915) și Histria (*Histria* IV, VII, București, 1916, 1923).

⁹ R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938; idem, *Romanii la Dunărea de Jos*, în *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968.

¹⁰ I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962; idem, *Inscriptiones Scythiae Minoris*, II, București, 1987 (în continuare = ISM II).

¹¹ I.I. Russu, *SCIV* 6, 1955, 1–2, p. 75–86.

¹² Em. Condurachi, în *Corolla memoriae E. Swoboda dedicata*, Graz, 1966, p. 95–104.

Emilia Doruțiu-Boilă¹⁶ –, n-am putea să nu inserăm în această listă recenta sinteză a lui Al. Barnea privind onomastica satului dobrogean de epocă romană¹⁷.

Revenirea pe care intenționez s-o prezint în continuare – sper să fie totodată și ultima – nu-și poate propune decât un stadiu al cercetărilor – mai întâi teoretic și apoi în cadru strict dobrogean, cu complicațiile de rigoare – stadiu întemeiat în special pe analiza surselor scrise (literare și epigrafice), cele arheologice, cu excepția *villae*-lor, nepretându-se – cel puțin pentru moment, în Dobrogea – la o asemenea anchetă.

Lăsând deoparte regimul juridico-financiar al proprietăților cetățenilor diferitelor orașe (proprietăți reprezentate în principiu de amintitele *villae rusticae*) – ceea ce ne-a obligat altădată la investigarea statutelor urbane propriu-zise, cu fireștile consecințe asupra diferitelor tipuri de posesiuni din teritoriu – să precizăm așadar de la bun început că nu ne vom ocupa în continuare decât de celulele rurale din teritoriile respective pe care le înglobăm astăzi – simplificator, cum vom vedea – în noțiunea de sat roman.

Trei texte antice încearcă să definească percepția romanilor despre comunitățile rurale. Ele aparțin, rând pe rând lui: Isidorus (*Etymologiae*, XI, 2, 11–12: *Vici et castella et pagi hi sunt qui nulla dignitate civitatis ornantur sed vulgari hominum conventu incoluntur et propter parvitatem sui maioribus civitatibus adtribuuntur; vicus autem dictus a vicinis tantum habitatoribus, vel quod vias habeat tantum sine muris. Est autem sine munitione murorum; licet et vici dicantur ipsae habitationes urbis. Dictus autem vicus eo quod sit vice civitatis, vel quod vias habeat tantum sine muris*), Placidus (*Sunt enim loca quae ab ingenuis habitantur et quia nec villae nec civitates possunt appellari, vici dicuntur*) și Festus (*Sed ex vicis partim habent rempublicam et ius, partim nihil eorum et tamen ibi nundinae aguntur negoti gerendi causa et magistri vicis, idem magistri pagi, quotannis fiunt ... hi qui aut in oppidis, vicis aut hi qui in agris sunt, vicani appellantur*)¹⁸. Înainte de a corela aceste informații cu cele de natură epigrafică, să încercăm a puncta relevanța lor pentru problema care ne reține acum atenția. Nu ne vom opri însă, în ordine, nici asupra noțiunii de *castellum* (în măsura în care ne vom apropia de ambianța militară din punctul de vedere al așezărilor civile care iau naștere pe lângă sediile de trupă; oricum este de reținut irelevanța juridică atât a celor denumite *castra*, cât și a celor care nu erau considerate decât simple *castella*), nici asupra practicii de *adtributio* (specifică, cum vom vedea, doar anumitor comunități rurale), nici asupra noțiunii de *locus* (mult mai concretă decât ar lăsa-o să se înțeleagă textul lui

¹³ D.M. Pippidi, *Inscriptiones Scythiae Minoris*, I, București, 1983 (în continuare = ISM I).

¹⁴ R. Florescu, SCIV 7, 1956, 3–4, p. 367–392; idem, SCIV 8, 1957, p. 149–162.

¹⁵ Em. Popescu, StCl 9, 1967, p. 184–190.

¹⁶ Emilia Doruțiu - Boilă, *Inscriptiones Scythiae Minoris*, V, București, 1980 (în continuare = ISM V).

¹⁷ Al. Barnea, în *La politique....*(vezi nota 4), p. 213 – 228. Vezi și Al. Avram, SCIVA 35, 1984, 2, p. 158–169, dar mai cu seamă culegerea de inscripții callatiene reunite în *Inscriptiones Scythiae Minoris*, III, București–Paris, 1999 (în continuare = ISM III).

¹⁸ Textele sunt comentate de J. Marquardt, *Organisation de l'Empire Romain*, I, Paris, 1889, p. 8–10 și A.W. Van Buren, RE XVI, 1958, 2, col. 2090–2094 s.v. *vicus*.

Placidus), și, în fine, nici asupra aceleia de *oppidum* (în fapt capitala districtelor denumite o vreme *civitates*, termenul de *civitas* ajungând să se identifice până la urmă cu cel de *oppidum*; problema, căreia i s-a consacrat o importantă bibliografie, ar merita o dezbateră specială). În schimb este de reținut – în pofida unor repetiții sau a unor eseuri etimologice de-a dreptul amuzante¹⁹ – că *vici* și *pagi* reprezintă o antiteză a orașului, deosebirea esențială față de acestea fiind absența dreptului de cetate (*ius civitatis*) și a zidului de incintă, nu și a străzilor. *Vicus* poate desemna uneori și un cartier orășenesc²⁰. Locuitorii acestora sunt, de regulă, oameni liberi (*ingenui* = *peregrini*). Unii *vici* au o autonomie efectivă (*respublica* și *ius*), alții nu, primarii acestora (ca și ai *pagi*-lor) se numesc *magistri*, iar locuitorii lor *vicani*.

Documentația epigrafică – prin definiție, cum spuneam, punctuală – ne oferă posibilitatea unor sensibile nuanțări, altfel spus clasificări ale diferitelor tipuri de *vici*. Vom începe însă ancheta noastră cu una din accepțiile termenului de *vicus* care pare oarecum colaterală față de cea originară, și anume, cea de așezare civilă din jurul unităților de trupe auxiliare. Constituind astfel un pandant pentru așezările civile din jurul castrilor de legiune – denumite de regulă *canabae*²¹ –, poate tocmai pentru a marca diferența de importanță dintre ele, acești *vici* nu pot fi considerați ca tipici pentru accepția originară a termenului, câtă vreme – o știm de la Tacitus (*Historiae*, IV, 22) – erau structurați, urbanistic vorbind, de manieră municipală (*canabae* – le de la Durostorum sunt primele, după știința noastră, care primesc un cognomen tipic municipal: *canabae Aeliae*²²). Ei pot accede mai târziu, de la Severi, prin oficializarea căsătoriilor militarilor, la rangul de *municipium* (până atunci doar vechea *civitas* autohtonă putea aspira la statutul municipal)²³, regimul solului este mult mai complicat decât în teritoriile orașelor civile (pământurile propriuzise ale trupei – *prata* –, cele ale cetăților autohtone și, în fine, cele ale respectivilor *vici* (= *canabae*), de unde și nevoia constituirii unui *ordo territorii*)²⁴

¹⁹ Termenul de *vicus* deriva din același radical indo-european care a dat în greacă cuvântul οἶκος; vezi A. Walde, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1910, p. 833–834.

²⁰ *Inscriptiones Latinae selectae* (ed. Dessau, Berlin, 1892–1916, în continuare = ILS), indicii de la p. 645–646 (Roma); nr. 7051, 7052 (Namnetum); CIL XIII, 11827 (Mogontiacum).

²¹ În general pentru problematica raporturilor dintre *civitates*, *castra*, *canabae*, vezi O. Bohn, *Germania*, 10, 1926, p. 25–36; Fr. Vittinghoff, în *Studien für europäische Vor- und Frühgeschichte*, Neumünster, 1968, p. 132–142; idem, *Chiron* 1, 1971, p. 299–318, iar pentru distincția dintre *canabae* și *Auxiliarvici*, H. von Petrikovits, în *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, București–Paris, 1979, p. 229–242; adaugă S. Sommer, *The Military Vici in Roman Britain*, Oxford, 1984 (BAR 129) și foarte recent, Doina Benea, *Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia Romană*, Timișoara, 2003.

²² ILS 2475.

²³ Vezi lucrările lui O. Bohn și Fr. Vittinghoff, citate mai sus în nota 21.

²⁴ Pentru teritoriile militare, vezi A. Mócsy, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 20, 1972, 1–2, p. 133–168 și H. von Petrikovits, *op. cit.* (nota 21).

și, în sfârșit, în teritoriile respective este de presupus perceperea unui impozit extraordinar, în natură, destinat armatei (*annona militaris*)²⁵.

Revenind la accepția originară a termenului de *vicus*, trebuie precizat că o bună parte a acestora se va fi bucurat de un statut quasi- sau premunicipal. Ei aveau o organizare proprie cu *magistri* (de regulă doi) și *quaestores* (uneori chiar doi), un panteon specific și desigur – întemeiați pe certitudinea existenței unor ogoare proprii (*finis terrae vici*) – un patrimoniu propriu. Locuitorii lor – de regulă, cum am văzut, *ingenui* = *peregrini*, chestiune asupra căreia vom reveni atunci când vom analiza structurile sociale vicane – aveau dreptul de a accede la magistraturile menționate (*ius honorum*), de a le vota nu numai pe acestea, ci și pe cele din cadrul electoral citadin (*ius suffragii*) și de a practica activități comerciale (*ius commercii*). Dependenta *vici*-lor față de cetatea–capitală (a teritoriului) nu se materializa decât prin achitarea impozitelor la casa citadină – fără îndoială prin intermediul amintirilor *quaestores* – ca și prin supunerea locuitorilor lor autorității tribunalului orășenesc. Într-atât de apropiată va fi fost condiția juridică a acestor *vici* de cea a așa-numitelor *civitates*, încât există situații când nu se poate decide – în lipsa unui document epigrafic explicit – ce statut va fi avut respectiva așezare autohtonă (cazul de la Troesmis, unde, dacă n-ar exista mențiunea expresă a lui Ptolemeu potrivit căruia este vorba de o $\pi\acute{o}\lambda\iota\varsigma$ = *oppidum* = *civitas*, cum s-a văzut, s-ar putea vorbi chiar de un *vicus* care să facă pandant cu *canabae*-le legiunii a V-a Macedonica²⁶). O evoluție asemănătoare acestor *civitates* o va fi avut și termenul de *pagus*, desemnând inițial un canton rural dar evoluând cu vremea spre statutul urban, așa cum se petrec de pildă lucrurile în Africa, iar mai aproape de noi în Dacia, la Micia²⁷.

Reținând așadar că există *vici* sau *pagi* care prin statutul lor pot fi comparați cu *civitates* – altfel spus cu o structură quasi – sau premunicipală, trebuie menționat că o altă serie de *vici* (sau *pagi*) sunt de încadrat în categoria satelor, să le numim, normale, dar din păcate, ne lipsesc criteriile pentru a le departaja de primele. S-ar putea desigur invoca numărul magistraților (*magistri* și *quaestores*) sau existența sau nu a comunităților de *veterani et cives Romani consistentes*, – asupra cărora vom reveni, numai că în realitate, cum vom vedea mai târziu, situațiile sunt atât de complexe încât orice nuanțare – altfel spus clasificare – ni se pare pentru moment riscantă.

Și aceasta pentru bunul motiv că tot *vici* (de această dată la concurență cu termenul de *locus*) se vor fi putut numi și comunitățile indigene de la cel mai de jos nivel. Recunoscând că aceste comunități ni se par și cele mai interesante, în măsura în care reprezintă reminiscențe ale structurilor rurale preromane – pe unele dintre acestea le-am văzut evoluând prin aflulul de cetățeni romani, și, desigur, nu prin

²⁵ D. van Berchem, *Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France* 80, 1937, p. 117–201; A. Mócsy, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland*, Köln–Graz, 1967, p. 211–214.

²⁶ Inscricțiile nu menționează decât fie *ordo Troesmensium* (ISM V, 143–145) fie, pur și simplu, *Troesmenses* (ISM V, 158, 158).

²⁷ O. Floca, L. Mărghitan, *Sargetia* 7 1970, p. 43–56.

colonizare, termen folosit nu o dată abuziv în asemenea cazuri, către tipul de comunități vicane anterior descrise – este bine de reținut, în fața unei documentații tot mai abundente de pe întreaga arie a Imperiului Roman, că autoritățile romane n-aveau nici un interes să le demoleze integral, ele fiind supuse la plata celor mai grele impozite, constituind totodată cel mai sigur rezervor pentru recrutarea trupelor auxiliare²⁸. Conduse, de regulă, de *principes (locorum* sau, după caz, de numele la Genitiv plural al etniei respective: Zegrensium, Iapodum, Delmatarum; doar al etniei la Callatis: Sardeon și Asbolodeinon), aceste comunități etnice și totodată administrative, cu o bază teritorială, erau singurele supuse regimului de *adtributio*, intrând sub totală dependență de cetatea capitală. Locuitorii acestora aveau un statut juridic net inferior celor din orașele – capitală și chiar majorității locuitorilor celorlalți *vici*, iar faptul că nu aveau alți magistrați, cu excepția amintiților *principes*, le făceau integral dependente de magistrații citadini, inclusiv – cum vom vedea – din punct de vedere financiar²⁹.

În măsura în care despre **organizarea administrativă** a tuturor acestor tipuri de așezări rurale nu avem prea multe lucruri de adăugat la modul general, unde am constatat existența amintiților *magistri, quaestores* și *principes* (nuanțele, cum spuneam, n-ar putea fi obținute decât prin studiul fiecărui caz în parte), cu mult mai interesantă ni se pare analiza **structurilor sociale** rurale în funcție de clasificările încercate mai sus. Afirmția lui Placidus, potrivit căreia locuitorii satelor pot fi considerați în ansamblu oameni liberi (*ingenui = peregrini*) pare, în principiu, corectă, numai că realitățile epigrafice ne pun în contact cu situații mult mai complicate, în sensul că pe lângă locuitorii satelor existau mai multe categorii de rezidenți (*consistentes*). Primul lucru care se cere așadar lămurit este însăși această noțiune. Un text din Ulpian (*Digesta*, V, 19, 2: *at si quo consistit, non dico iure domicilii, sed tabernulam, horreum, armarium, officinam conduxit ibique distraxit egit, defendere se eo loco debet*) pare să se aplice acelor *cives Romani qui negotiantur* care, activând în comunități *cum iure civitatis* (ex: Gortyna³⁰, Cyzic³¹, Callatis³²) nu beneficiau automat de *ius domicilii* și, deci, nu puteau fi asimilați cu *incolae*, numai aceștia putând aspira la magistraturile respectivei cetăți. Judecând însă după marea număr de *consistentes (veterani, cives Romani, elitele altor etnii – bessii, lai etc. – marea majoritate a acestora rămânând la un nivel social inferior)* care acced la magistraturile unităților *sine iure civitatis (canabae, vici)* s-ar părea că în aceste cazuri ei beneficiau de *ius domicilii*, putând fi deci considerați *incolae* (*Digesta*, L, 16, 239, 2: *Incola est qui aliqua regione domicilium suum contulit*) și având deci dreptul să aspire la magistraturile respectivelor celule preunicipale.

²⁸ M. Rostovtzev, *op. cit.* (nota 1), p. 242, 322, 640 (nota 71) și 684 (nota 77); A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkriegen*, Budapesta, 1959, p. 105–115; M. Bénabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, p. 446–469.

²⁹ Laffi, *op. cit.* (nota 3), p. 73–98.

³⁰ CIL III, 12038.

³¹ CIL III, 7061 = ILS 217.

³² ISM III, 83.

Urmând a vedea mai târziu – atunci când vom analiza regimul solului și, deci, impozitele aferente – ce va fi motivat menționarea separată a veteranilor și a cetățenilor romani, aparent tautologică, să notăm că atât acești *incolae* = *consistentes* cât și locuitorii liberi ai satelor (*ingenui* = *peregrini*) vor fi fost potențiali posesori de terenuri agricole. Documentele ce ne stau la îndemână nu ne informează decât saltuar despre mâna de muncă folosită de aceștia, dar dacă în posesiunile veteranilor pare mai plauzibilă utilizarea muncii servile (judecând cel puțin după numele unor intendenți – *actores* – întâlniți în unele din posesiunile izolate ale acestora), în celelalte trebuie admisă existența mâini de lucru fie libere (greu de demonstrat), fie mai curând semi-dependente. Nu este cazul să intrăm acum în uriașa literatură a subiectului, astfel încât ne vom mulțumi să evocăm mențiunile surprinzător de asemănătoare ale unui Pollux și Varro potrivit cărora atât în Orient cât și în Occidentul Imperiului există o categorie de muncitori agricoli aflați între oamenii liberi și sclavi (Pollux: μεταξὺ τῶνλευθέρων καὶ δοῦλων) pământul fiind lucrat *hominibus servis aut liberis aut utrisque* (Varro, *De re rustica*, I, 17), numele acestora din urmă fiind, tot după Varro, *obaerati* (= împovărați de datorii)³³. Condiția juridică a acestora ar putea fi, teoretic, aceea a unor oameni liberi, dar dacă avem în vedere existența unei categorii sociale care se bucura de cea mai proastă libertate (*pessima libertas*; Gaius, *Institutiones*, I, 26) și care se numesc *dediticii*, nu vedem cum amintiții *obaerati* ar putea scăpa acestei încadrări juridice. Conștienți de amploarea subiectului³⁴, să notăm că dacă prezența acestora trebuie admisă – ca mână de lucru, desigur – în celulele rurale premunicipale sau în cele denumite convențional normale, ea trebuie cu atât mai mult postulatată în comunitățile indigene care au supraviețuit în epoca romană. Aici practic întreaga populație a respectivelor comunități etnice, rămase la nivelul organizării gentilice, poate fi considerată ca aparținând categoriei *dediticii*-lor, evident cu excepția conducătorilor acestora (*principes*), care par să se fi bucurat de la bun început de statutul de *peregrini*. O faimoasă inscripție de la Banasa (Maroc) surprinde exact momentul accesului unuia dintre acești *principes* (în speță Zegrensium) de la peregrinitate la cetățenia romană, fără ca aceasta să anuleze apartenența sa la ginta din care făcea parte (*salvo iure gentis*), preeminență pe care o vom vedea consfințită la majoritatea acestor *principes*³⁵.

³³ Termenul este comentat de K.D. White, *op. cit.* (nota 3), p. 378 și G. Giliberti, *Servus quasi colonus. Forme tradizionali di organizzazione del lavoro nella società romana*, Napoli, 1981, p. 1, 82, 132.

³⁴ Pentru așa-numita mână de lucru semi-dependentă, vezi M. Rostovzev, *op. cit.* (nota 1), *passim*; E. Bickermann, *Institutions des Séleucides*, Paris, 1938, p. 176–185; G.I. Luzzatto, *Epigrafia giuridica greca e romana*, Milano, 1942, p. 66–71; A.B. Ranovici, *Elenismul și rolul său istoric*, București, 1953, p. 167–179; Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967², p. 120–166.

³⁵ W. Seston, M. Euzennat, CRAI 1971, p. 468–490. Ultima sinteză mie cunoscută despre *dediticii* aparține lui D. Nörr, *Aspekte des römischen Völkerrechts. Die Bronzetafel von Alcantara*, München, 1989.

Analiza regimului solului și, deci, a impozitelor aferente din aceste comunități rurale ne va lămuri mai bine atât în legătură cu individualitatea acestora, cât și a stratificării sociale corespunzătoare. De la început ținem însă să precizăm că vom evita pentru moment – nu și atunci când vom rezuma situația din Dobrogea – apartenența acestor comunități la diferitele organisme teritoriale (teritorii orășenești divizate pe triburi, centuriate, de legiune sau de castre auxiliare), discuția riscând să devină excesiv de oțioasă. Am văzut așadar că atât în cadrul comunităților rurale premunicipale, ca și a celor denumite convențional normale, principalele categorii sociale potențial deținătoare de pământuri agricole erau reprezentate de *incolae – consistentes* (veterani, cetățeni romani, elitele altor etnii deasemenea rezidente) și locuitorii de baștină ai satelor (*ingenui = peregrini*) în mijlocul cărora primii vor fi fost *consistentes*. Pământurile acestora constituiau patrimoniul comunal (*finēs terrae vici*) pentru care vor fi fost supuse impozitului funciar asemenea celorlalte posesiuni din teritoriile citadine, respectivele tipuri de *vici* fiind considerate o subdiviziune a ogorului citadin. Înainte de a intra în detaliile amintitului impozit, desigur în funcție de calitatea juridică a respectivului ogor, se cuvine a menționa că singura categorie socială scutită de acest impozit era aceea a veteranilor. Împroprietăriți prin grija casei militare (*aerarium militare*), în funcție de pensie (*praemia militiae*), desigur ierarhizată după gradul avut în armată (*secundum gradum militiae*), veteranii, asimilați cetățenilor romani din Italia (*cives Romani optimo iure*), vor fi beneficiat de cel mai solid tip de proprietate (*dominium*), tradusă în posesiunea unor *agri viritim adsignati*, scutiți de impozitul funciar și a căror întindere va fi fost în medie de cca. 50–100 *iugera* (= 12,5–25 ha)³⁶. Toate celelalte categorii sociale (inclusiv simplii cetățeni romani) erau obligate la plata impozitului funciar și aceasta pare a fi principala rațiune a menționării separate a veteranilor și a cetățenilor romani, în fond și unii și alții fiind de fapt cetățeni romani. Indiferent așadar de calitatea respectivelor terenuri – fie ele încredințate (*adsignati*) cu titlul precar de proprietate (*possessio*) pentru care trebuia plătit *tributum soli* sau *stipendium*, și cu atât mai mult cele arendate de cetate (*agri vectigales municipiorum*) sau de către autoritățile romane (*agri vectigales populi Romani*) – vor fi fost incluse în cadastrul municipal pentru a fi supuse censului. Despre modalitatea de întocmire a acestuia există mențiunea decisivă a lui Ulpian³⁷, dar măcar la fel de instructivă ne apare mărturia gromaticului Hyginus, potrivit căruia tot solul provincial trebuia parcelat după maniera celui din colonii (*more colonico*)³⁸. Toate veniturile respectivelor comunități – odată înregistrate în

³⁶ Piganiol, *op. cit.* (nota 3), p. 53–62; în schimb Frank, *op. cit.* (nota 3), V, Baltimore, 1940, p. 170, calculează media proprietăților veteranilor la circa 8–10 *iugera*. Pentru imunitatea financiară a posesiunilor acestora, vezi, în ultimă instanță, S. Link, *Konzepte der Privilegierung römischer Veteranen*, Stuttgart, 1989.

³⁷ Ulpian, *Digesta*, L, 15, 48.

³⁸ Hyginus, *Gromatici Veteres* (ed. Lachmann), I, p. 204–205: *Multi huius modi agrum more colonico decimanis et kardinibus diviserunt, hoc est per centurias ...*

cadastrul citadin – luau drumul casei citadine – fie prin *quaestores* vicani în cazul *vici*-lor premunicipali, fie direct prin magistrații citadini, în cazul celor denumiți de noi convențional normali – cetatea reținându-și impozitele municipale (*tributa leviora*) și trimițând fiscului imperial veniturile realizate din impozitul funciar. Spre deosebire de cele două tipuri de comunități rurale analizate până acum – și al căror teritoriu poate fi considerat, cum a rezultat, o subdiviziune a celui orășenesc – comunitățile indigene (*loci*) se aflau de regulă în afara teritoriului citadin parcelat, în așa-numitele *subseciva* (pentru a folosi o terminologie tipică centuriei coloniale), teritoriul lor fiind considerat un apendice al acestuia. Mai mult chiar, judecând după faptul că ogoarele acestor comunități nu se vor fi bucurat de o parcelare atât de riguroasă ca în cazurile anterior descrise ci doar în devălmășie (*per universitatem*, după expresia unui alt gromatic Frontinus³⁹; mai e oare cazul să semnalăm frapanta similitudine cu faimoasele *inmetata iugera* ale geților evocate de Horatius⁴⁰), s-a ajuns până a se susține că teritoriul acestor comunități indigene poate fi considerat un *ager ex hostibus captus*⁴¹. Așa stând lucrurile, avem un motiv suplimentar pentru a-i considera pe locuitorii acestora *dediticii*, dacă ne amintim definiția pe care juristul Gaius o dă acestei categorii sociale⁴². Asupra acestor comunități – care pot fi deci considerate obștii teritoriale – cădea sarcina achitării celor mai grele impozite adiacente celui funciar (*tributum capitis* iar mai târziu *annona militaris*, pentru a nu mai vorbi de numeroasele corvezi ce trebuiau prestate în numele așa-ziselor *munera sordida*), impozite care vor fi fost percepute direct de către autoritățile citadine, respectiv militare romane.

O mai mare cantitate de documente arheologice – repetăm, cel puțin pentru Dobrogea – ne-ar fi dat posibilitatea să analizăm și celelalte **activități economice** rurale. Am văzut că din însăși mențiunea lui Festus – potrivit căreia în sate se pot organiza târguri (*nundinae..... negoti gerendi causa*) – rezultă că locuitorii respectivelor sate aveau *ius commercii*, o dovadă în acest sens putând-o constitui, de pildă, numărul mare de orientali din majoritatea satelor dobrogene, identificabili ca atare atât prin mențiunea zonei lor de obârșie, cât și prin divinitățile la care se vor fi închinat⁴³. Unii dintre ei își etalează chiar calitatea de negustori (ca de exemplu cei doi ἔμποροι, tată și fiu, de la Vadu⁴⁴), dar cum inscripția respectivă ar fi putut ajunge, în perioada post-antică, de la Histria la Vadu, este sigur că numai studiul importurilor, în special de ceramică – cum a fost posibil, de pildă, la Fântânele⁴⁵ – ne poate da garanția unei reale activități comerciale. Cât privește activitățile artisanale, este sigur că majoritatea satelor își vor fi asigurat produsele strict necesare. Cu mult mai interesante ne apar însă adevăratele *ergasteria* rurale fie din Dobrogea, de la Horia, fie din Dacia, de la Cristești sau Micăsasa, pentru a

³⁹ Frontinus, *Gromatici Veteres* (ed. Lachmann), I, 36, 4.

⁴⁰ Horatius, *Carmina*, III, 24, 12.

⁴¹ Laffi, *op. cit.* (nota 3), p. 73–98.

⁴² La bibliografia indicată în nota 35, adaugă și considerațiile mele referitoare la acest subiect formulate în Dacia, NS. 34, 1990, p. 245–257.

⁴³ Bărbulescu, *op. cit.* (nota 5), p. 133–196.

⁴⁴ ISM I, 356.

⁴⁵ M.V. Angelescu, la Suceveanu, *Fântânele...* (nota 4), p. 217–234.

nu mai vorbi de salba de asemenea așezări din jurul orașului Nicopolis ad Istrum⁴⁶. Este posibil – judecând după situațiile din vicus Quintionis și vicus Ulmetum, unde *Bessi consistentes* par a fi fost aduși pentru exploatarea zăcămintelor de fier din cele două localități⁴⁷ – ca în marile *ergasteria* mai sus menționate activitățile artisanale să fi fost dirijate de aceiași *incolae-consistentes*, a căror condiție socială am analizat-o mai sus și care puteau proveni *ex toto orbe Romano*, persoana artizanului (ca și a artistului) itinerant fiind bine cunoscută în societatea romană. Nu va fi fost oare aceeași și situația juridico-socială a producătorilor de fibule norico-panonice de la Napoca ? Oricum ar fi, larga difuziune a elementelor de civilizație romană în mediul rural reprezintă un indiscutabil succes al procesului de romanizare, reversul medaliei constituindu-l, în compensație, standardizarea producției artisanale orășenești, cu consecințe din ce în ce mai vizibile în perioada Dominatului.

Considerații nu mai puțin interesante s-ar putea formula pe baza analizei **vietii spirituale** din aceste comunități rurale. Panteonului celor dobrogene i s-a dedicat o utilă anchetă, din care rezultă că în afara lui Jupiter Optimus Maximus, căruia îi sunt dedicate majoritatea altarelor oficiale din mediul sătesc (situație în care menționarea lui pare mai curând o marcă de autenticitate decât dovada unei adorații efective), divinitățile menționate în inscripții sunt fie de natură agrestă (Demetra, Ceres Frugifera, Diana, Nimfele, Dionysos, Liber Pater, Silvanus Sator, Zeus Ombrimos și desigur serbarea câmpenească a Rosaliilor), fie autohtone (Cavalerul trac, purtând cel mai adesea numele de Heros), fie, în fine, orientale (Mithras, Sabazios, dar mai cu seamă Jupiter Dolichenus)⁴⁸. Nu lipsesc nici piese cu pretenții artistice, cum ar fi, de pildă, craterul de calcar de la Fântânele⁴⁹, dar poate că dovada cea mai pertinentă a aspirației comunităților rurale premunicipale spre confortul citadin o constituie construcția *balineum*-lui din vicus Petra (vom vedea îndată de ce includem acest sat în categoria celor premunicipale) „pentru sănătatea corpurilor” sătenilor respectivi⁵⁰. Având conștiința apartenenței lor la teritoriul orășenesc – am văzut mai sus rațiunile administrative și financiare ale acestei conștiințe – aceste comunități vor fi încercat să se încadreze ambianței civilizatoare și culturale citadine, spre deosebire de umilele comunități devălmașe indigene, snobate probabil de orășeni și cu atât mai mult de locuitorii satelor mai evoluat, dar atât de necesare finanțelor și armatei imperiale.

*

⁴⁶ V.H. Baumann, *Ferma ...* (nota 6), p. 107–122 (Horia); I. Glodariu, în *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, I, București, 1994, p. 374–375 (Cristești); I. Mitrofan, *Dacia*, NS. 34, 1990, p. 129–138 (Micăsasa); B. Sultov, *Centres antiques de poterie en Mésie Inférieure*, Sofia, 1976 (așezările de ceramiști din jurul anticei Nicopolis ad Istrum).

⁴⁷ Em. Zah., *Al. Suceveanu, SCIV*, 22, 1971, 4, p. 567–578.

⁴⁸ Bărbulescu, *op. cit.* (nota 5), p. 245–280.

⁴⁹ Suceveanu, *Fântânele ...* (nota 4), p. 182.

⁵⁰ ISM V, 222.

Ținând cont de apariția remarcabilei lucrări a Mariei Bărbulescu, considerațiile privind strict Dobrogea vor fi prin definiție mult mai concise, ele rezumându-se în fapt la corelarea clasificărilor încercate de noi mai sus cu mult discutatul criteriu toponomastic.

Vom începe – conform ordinei stabilite în prima parte a contribuției noastre – cu una din accepțiile colaterale ale noțiunii de *vicus*, aceea de așezare civilă de pe lângă castrul unei trupe auxiliare. Deși acest tip de *vicus* trebuie presupus pe lângă toate corpurile de trupă de pe artera danubiană (inclusiv la Troesmis, până la venirea legiunii a V-a Macedonica), singura sa atestare a fost posibilă la Halmyris, sub denumirea de *vicus classicorum* (= satul veteranilor din flotă – *classici*), altfel spus *vicus (canabiarum) stationis classis*⁵¹. Remarcând impersonalitatea numelui acestui *vicus* (ceea ce confirmă faptul că nici acești *vici* auxiliari, ca de altfel nici *canabae*-le de legiune, nu aveau relevanță juridică, putând fi considerate comunități *sine iure civitatis*), reamintim că populația sa era formată din *cives Romani consistentes* (veterani, dar, nediferențiat, și civili), peregrini și câteva liberte, comunitatea fiind condusă de un *magister*. Nici un alt document nu ne îngăduie precizii suplimentare, situație în care rămân valabile considerațiile de mai sus.

Revenind la miezul problemei – adică la satele propriuzise – suntem obligați, datorită celor șapte secole de istorie greacă ce o preced pe cea romană din Dobrogea, să ne continuăm ancheta, investigând mai întâi satele grecești (κώμαι). Asemenea κώμαι sunt atestate în teritoriul callatian (κώμη Κει ... , nu obligatoriu și ... Ούαλ...) – care se vor fi aflat la marginea rețelei centuriate⁵² – , în cel tomitan (κώμη Ἀπολλωνίου)⁵³ – asupra căruia vom reveni – și, în sfârșit, în cel histrian (o κώμη anonimă)⁵⁴, situată în mod sigur în teritoriul propriuzis al orașului (χώρα)⁵⁵. Judecând după personajele menționate în această ultimă inscripție, s-ar părea că primele două au îndeplinit funcția de *magistri* (termenul este tradus prin greco-romanismul μαγιστράτη), al treilea putând s-o efectueze pe cea de *quaestor* (ταμίας, dacă nu cumva și în acest caz se va fi folosit un greco-romanism), situație pe care o putem presupune și pentru celelalte κώμαι. *Regio Histriae* – teritoriu aflat doar în dependența juridică a cetății, realul *dominium* deținându-l autoritățile romane – ne oferă și o altă κώμη, condusă de doi μαγιστράτοι. Aflată în localitatea Hora Dagei, această κώμη ar putea – din motive pe care le-am expus altădată și a căror prezentare aici ne-ar îndepărta prea mult de la subiect – fi interpretată ca un *vicus* de pe un mare latifundiu (*saltus*)⁵⁶. Surprinzătoare ne apare mențiunea unui μαγιστράτος la Urluia, în teritoriul orașului Tropaeum Traiani,

⁵¹ Al. Suceveanu, M. Zahariade, *Dacia*, N.S. 30, 1986, p. 109–120.

⁵² ISM III, 51.

⁵³ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 27, 1994, p. 168–170, nr. 6.

⁵⁴ ISM I, 363.

⁵⁵ Pentru distincția dintre teritoriul propriuzis (= χώρα) și *regio Histriae*, vezi, în ultimă instanță, comentariile mele din *Fântânele...* (nota 4), p. 157–160.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 166–167.

ceea ce lasă deschisă posibilitatea existenței și aici a unei κώμη⁵⁷, poate similară ca semnificație cu cea anterior prezentată.

Trecând, în sfârșit, la satele romane din Dobrogea, se cuvine a menționa că marea majoritate a *vici*-lor care pot fi considerați premunicipali poartă nume romane, fie cu nume de substantiv comun, fie de adjectiv, fie cu un antroponim la cazul genitiv, situație în care se consideră că este vorba de numele „ctitorului” aceluși sat. Astfel satul cu cea mai evoluată organizare (doi *magistri* și doi *quaestores*) se afla la Petra (azi Camena, ceea ce ar putea reprezenta traducerea slavă a vechiului toponim latin) în teritoriul care trebuie presupus în jurul cetății de la Slava Rusă (? Libida). Din păcate inscripția care-l menționează⁵⁸ – deja evocată cu prilejul construcției amintitului *balineum* – îi denumeste pe locuitorii acestuia *vicani Petrenses*, formulare sub care trebuie să-i presupunem pe cetățenii romani (eventual și veterani) precum și pe peregrini, cu amintitele diferențe sociale și, desigur funciario – financiare. Mai clare par a fi lucrurile în alt sat din același teritoriu, vicus Novus (azi Enisala, nume care ar reprezenta traducerea turcească a toponimului latinesc), unde sunt pomeniți mai întâi *cives Romani* și apoi *veterani*, satul fiind condus de doi *magistri* și un *quaestor*⁵⁹. Tot *veterani et cives Romani consistentes*, dar și *bessi* – toți în ipostaza de *consistentes* – sunt atestați în *regio Histriae*, în vicus Quintionis (de la „ctitorul” Quintio; azi Sinoe), sat având doi *magistri* și un *quaestor*⁶⁰. În sfârșit ultimul sat în care sunt atestați – deocamdată – *veterani et cives Romani* se afla tot în teritoriul histrian (*regio*) și se numește vicus V... (toponim foarte probabil latin; azi Râmnicu de Jos), lângă o *statio* de beneficiari consulari⁶¹.

Urmând a reveni în final asupra satelor în care sunt atestați veterani, credem a nu greși prea mult atunci când includem în aceeași categorie a satelor premunicipale pe acelea în care nu sunt pomenite decât comunități de *cives Romani consistentes*, asemănătoare, cum am văzut, celor de pe lângă unitățile de trupe auxiliare. Astfel de sate sunt atestate în teritoriul capidavens, la Ulmetum (toponim desigur de origine latină; azi Pantelimonu de Sus), cu *cives Romani et Bessi consistentes*, vicus condus de un *magister*⁶² și în *regio Histriae*, în vicus Secundini (de la „ctitorul” Secundinus; sat încă nelocalizat) cu *cives Romani et Lai consistentes*, sat condus de doi *magistri*⁶³. În teritoriul tomitan aceeași formațiune (*cives Romani et Lai consistentes*) este însă menționată într-un sat al cărui nume (Turris Muca ... = ? turnul lui Muca ...; localizarea lui atât de aproape de oraș, în fostul cartier conștanțean Anadolchioi mai comportă încă discuții)⁶⁴ ne evocă un

⁵⁷ IGR I, 596 și Barnea, SCIV 20, 1969, 4, p. 599, nr. 2.

⁵⁸ ISM V, 222.

⁵⁹ ISM V, 233.

⁶⁰ ISM I, 324, 326–328, 330–332.

⁶¹ CIL III, 14 442; V, Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, București, 1913, p. 518–526.

⁶² ISM V, 62–64.

⁶³ ISM I, 343–347, 349; ? ISM V, 122.

⁶⁴ ISM II, 141.

toponim nelatin, de corelat cu seria de fortificații (πύργοι - *turres*) de pe artera litorală (Λαϊκὸς πύργος din *regio Histriae*⁶⁵, Stratonis (turris) din teritoriul tomitan⁶⁶, πύργος-ul din cel callatian⁶⁷) a căror construcție sau numai repunere în funcție poate fi pusă în legătură cu acțiunea de fortificare a litoralului⁶⁸, dar a căror problematică – asemănătoare celei a deja amintitelor *castella* – nu face, cum spuneam, obiectul anchetei de față.

Există și sate cu o structură mai simplă – cele pe care le-am numit normale – care poartă nume latinești. Astfel, în teritoriul histrian (*regio*) se afla vicus Celeris (de la „ctitorul” Celer; azi Vadu), condus de un *magister*⁶⁹. Din teritoriul tomitan ne provin informații privind existența a doi *vici*, Clementianensis (de la „ctitorul” Clementianus; azi Mihail Kogălniceanu)⁷⁰ și Narcissiani (de la „ctitorul” Narcissianus; azi Cocoșu ?⁷¹), ambele conduse de câte un *magister*, sate cărora le-am putea adăuga numele mutilat (Sc ... ia) al *vicus*-ului de la Palazu Mare, condus tot de un *magister*⁷². Aceeași simplă structură o întâlnim însă și la sate cu nume indigene, cum ar fi vicus Scenopensis din teritoriul capidavens (deci tot cu un singur *magister*)⁷³, situație pe care credem a o putea extrapola și la vicus Arcidava (de asemenea nelocalizat), din *regio Histriae*⁷⁴ și la vicus Amlaidina din teritoriul callatian⁷⁵, chiar dacă nu avem date despre maniera în care vor fi fost conduși. Două situații din *regio Histriae* merită o discuție specială. Este vorba mai întâi de perechea de *vici* (Parsal ... și C ... cos) menționată într-o inscripție găsită la Vadu⁷⁶, în care sunt menționate *finis terrae vici*, dovadă că și satele mai simplu organizate, cum par a fi acestea (judecând cel puțin după rezonanțele indigene ale numelor lor), aveau un teritoriu – și deci patrimoniu – propriu. Tot un nume indigen trebuie să fi fost purtat și de satul de la Mihai Viteazu, numai că menționarea colectivă a respectivilor săteni (*vicani Buteridavenses*) a lăsat loc și pentru ipoteza că în fapt ar putea fi vorba de o obște teritorială⁷⁷. În sfârșit, pentru a încheia seria satelor cu o organizare mai simplă, se cuvine a menționa că exista măcar un sat al cărui nume – vicus Vergobrittiani – din teritoriul cetății de la Cius (Gârliciu), condus de un *magister*, derivă de la „ctitorul” său alogen, în speță celtic, Vergobrittianus⁷⁸.

⁶⁵ ISM I, 378.

⁶⁶ Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană (secolele I–III e.n.)*, București, 1977, p. 51–52, nota 247.

⁶⁷ ISM III, 54.

⁶⁸ Suceveanu, *Bonner Jahrbücher* 192, 1992, p. 195–223.

⁶⁹ ISM I, 351, 352 = ISM II, 371.

⁷⁰ ISM II, 134, 136, 191.

⁷¹ ISM II, 133.

⁷² ISM II, 137.

⁷³ ISM V, 21, 22; eventual și 15, 17, 38.

⁷⁴ ISM I, 358.

⁷⁵ ISM II, 266 = ISM, III, 237; *Scutum Durae Europi repertum*, 11.

⁷⁶ ISM I, 358.

⁷⁷ ISM I, 359, 360.

⁷⁸ ISM V, 115.

În ceea ce privește ultima treaptă a așezărilor rurale din Dobrogea – aceea a satelor devălmașe rămase la nivelul de obștii teritoriale – reamintim comunitățile sarzilor și asbolodinilor din afara rețelei centuriate callatiene⁷⁹, *locus*-ul de la Techirghiol condus de un *princeps* (faptul că un alt exemplar al aceleiași inscripții a fost găsit la Seimeni, în teritoriul axiopolitan, nu ne obligă să transferăm respectivul *locus* pe Dunăre, acolo unde ordinea militară romană nu prea va fi mai lăsat loc unui asemenea tip de așezări)⁸⁰ și, în fine, *locus*-ul de lângă Ulmetum, condus de un *princeps* care era în același timp și *quinquennalis territorii Capidavensis*⁸¹. Adăugând faptul că cei doi *principes* erau cetățeni romani – așa cum am văzut că se întâmplă în general lucrurile cu aceștia –, să mai notăm posibila existență a unui al treilea *princeps (loci)* la Floriile, în teritoriul municipiului Tropaeum Traiani⁸².

Înainte de a formula indispensabilele concluzii, ne simțim datori să revenim asupra unor chestiuni fie insuficient lămurite în cercetările noastre anterioare, fie superficial tratate în alte contribuții. Avem în vedere mai întâi apariția primului sat grecesc (κώμη Ἀπολλωνίου) în teritoriul tomitan⁸³. Deși ne-am manifestat surprinderea în legătură cu absența unor asemenea sate până în acel moment, am crezut a putea explica această lacună prin întârzierea organizării teritoriale tomitane, considerând că din secolul II p.Chr. cetatea liberă Tomis va fi avut în posesiune întregul teritoriu, doar adsignările timpurii pentru unii veterani datând din perioada – cuprinsă între domniile lui Vespasian și Traian, inclusiv – când cetatea va fi decăzut la statutul de *stipendiaria*⁸⁴. Recenta descoperire epigrafică, datând din perioada Severilor, ne întărește în convingerea că reorganizarea romană a teritoriului tomitan datează din perioada stipendiaratului – când este posibil să fi existat o χώρα și, separat, o *regio Tomitana*, ca la Histria – făcându-ne să ne întrebăm chiar dacă promoția cetății la statutul de *libera* în vremea lui Hadrian⁸⁵, nu va fi fost decât onorifică, deci fără repercusiuni în regimul juridic al pământurilor teritoriului tomitan. Ar rămâne, ca singur argument în favoarea unui regim superior, absența unor comunități de *veterani consistentes*, dar și în acest caz surprizele sunt oricând posibile.

În ce le privește pe acestea din urmă constatăm – mai bine mai târziu decât niciodată – că ele se concentrază în nordul teritoriului (*regio*) histrian (vicus Quintionis și vicus V ...) și în cel libidens (vicus Novus și, posibil, vicus Petra), adică acolo unde am putea postula o prelungire către sud, de-a lungul litoralului, a ambianței militare de pe *limes*-ul danubian. În ce ne privește, considerăm că după câteva decenii – atunci când atacurile pe mare se vor fi întehit – autoritățile romane

⁷⁹ ISM III, 51, 52, 53,

⁸⁰ ISM II, 183 = ISM, V, 4.

⁸¹ ISM V, 77.

⁸² CIL III, 7481.

⁸³ Vezi mai sus nota 53.

⁸⁴ Suceveanu, *Fântânele...* (nota 4), p. 127.

⁸⁵ ISM II, 47, cu interpretarea mea din Pontica 8, 1975, p. 115–124.

s-au văzut obligate să fortifice întregul litoral, fie prin repunerea în funcție a unor vechi fortificații (am avut mai sus câteva exemple), fie prin construcția altora noi (ca, de exemplu, *quadriburgium*-ul de la Ovidiu), fie, în fine, prin instalarea de corpuri de trupă în orașele grecești, indiferent de regimul juridic al acestora⁸⁶.

După cum se știe însă, ideea apărării litoralului nu este împărtășită de toți cercetătorii și până la un punct – acela al incapacității sesizării diferențelor dintre concepția logistică romană din Occident și cea din Orient – lucrurile ni se par de înțeles. Ceea ce ne vine mai greu să înțelegem este faptul că la unii detractori ai ideii apărării litoralului apare bizara părere⁸⁷ – surprinzător de larg acceptată în unele recente publicații⁸⁸ – potrivit căreia *vici* dobrogeni ar fi fost creați pentru asigurarea hranei militarilor de pe *limes*-ul danubian. O simplă privire a excelentei hărți întocmite de Maria Bărbulescu⁸⁹ (desigur mai explicită decât cele accesibile pe la Nottingham sau Paris) ne arată că majoritatea acestora se află la est, în teritoriile orașelor grecești – acolo unde nu se acceptă ideea unei linii defensive – vestul Dobrogei, cu excepția teritoriului *capidavens* și desigur a *vici*-lor care trebuiesc presupuși pe lângă unitățile de trupe auxiliare (dar din păcate atestați doar într-un singur caz, cel de la Halmyris), neprezentând, cel puțin pentru moment, nici un asemenea *vicus*.

*

Trecând, în sfârșit, la concluzii, primul lucru care se cuvine relevat este nu numai bogăția informației, ci și varietatea celei dobrogene, în consonanță cu cea din Moesia Inferior, un adevărat paradis pentru cercetătorii mediului rural greco-roman. Reamintind studiile lui Victor Henrich Baumann privind *villa rustica* dobrogeană⁹⁰, să notăm că dacă în Dobrogea am fi avut și *pagi* și *emporia*, paleta rurală greco-romană ar fi fost aproape completă.

Fără a intra în complicata problemă a repartiției ogorului public (*ager publicus*) – în măsura în care, cum spuneam, ne-ar obliga la investigarea statutelor citadine – ajunge să spunem că, în remarcabila toleranță romană față de realitățile anterioare cuceririi, reprezentanții acesteia au permis continuarea existenței satelor grecești (organizate însă la maniera romană) și a comunităților indigene din teritoriile propriu-zise ale orașelor respective. Asemenea comunități vor fi dănuite și în zonele controlate de romani din teritoriile orașelor grecești și cu atât mai mult din cele ale noilor orașe romane din centrul Dobrogei. Unele dintre acestea vor fi

⁸⁶ Vezi mai sus, nota 68.

⁸⁷ A. Poulter, în *Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies* (*British Archaeological Reports*, 71, III, 1980), p. 729–734.

⁸⁸ Fr. Bérard, în *Epigrafia del villaggio* (ed. Alda Calbi, Angela Donati, Gabriella Poma), Bologna, 1993, p. 75, citându-l, în același sens, pe M. Tarpin, *Vicus et pagus dans les inscriptions d'Europe occidentale et dans la littérature latine*, Aix–Marsilia, 1989 (lucrare mie inaccesibilă).

⁸⁹ Bărbulescu, în *La politique édititaire...* (nota 4), p. 229–242, fig. 1.

⁹⁰ Vezi mai sus, nota 6.

evoluat – păstrându-și vechile nume – spre cel mai simplu statut de *vicus*, cu un singur *magister*. Același tip de vicus va fi luat naștere și pe lângă posesiunile unor „ctitori”, respectivii *vici* purtând numele acestora. Unii dintre ei vor fi rămas în această situație, alții vor fi evoluat, alături de satele ce purtau nume romane, spre adevărate celule rurale premunicipale, adăpostind comunități de *cives Romani consistentes*, dar, și mai cu seamă, de *veterani consistentes*, singura ipostază în care este de presupus – în principal datorită regimului solului – acțiunea concertată a autorităților citadine grecești sau romane cu cele militare romane. Postulând această stare de fapte ne apropiem, credem, de una din principalele caracteristici ale dominației romane, aceea a unei totale libertăți economice (și pe care un Rostovtzev nu se sfia s-o traducă prin faimosul slogan al lui Fr. Quesnay, economist și medicul lui Ludovic al XV-lea, «*laissez faire, laissez passer*»), cea care alături de o remarcabilă mobilitate socială (dacă luăm seama la faptul că în secolul al II-lea p.Chr. 80% dintre cetățenii romani proveneau din liberi), va fi asigurat incomparabila prosperitate a Imperiului Roman din vremea Principatului.

SUR L'ORGANISATION VILLAGEOISE
DE LA DOBROUDJA ROMAINE

RÉSUMÉ

L'analyse de l'organisation administrative, des structures sociales, du régime du sol, des autres activités économiques ainsi que de la vie spirituelle des unités administratives connues sous le nom de *vicus* – analyse fondée sur les sources littéraires (Isidorus, Placidus, Festus) et épigraphiques (provenant surtout de Dobroudja) – permet à l'auteur une classification des villages de la Dobroudja, de ceux prémunicipaux (tels Petra, Novus, Quintionis et V... portant des noms latins et possédant des communautés de *veterani et cives Romani consistentes*, avec deux *magistri* et un ou deux *quaestores*, ou Ulmetum, Secundini et Turrus Muca... avec seulement des *cives Romani consistentes* et un ou deux *magistri*) à ceux normaux (tels Celeris, Clementianensis, Narcissiani et, éventuellement, Sc...ia, portant des noms latins, mais aussi Scenopensis et, éventuellement, Arcidava, Amlaidina, aux noms indigènes, et surtout Parsal...et C...cos, dont on a la mention qu'ils possédaient des *finis terrae vici*) et, enfin, à des communautés villageoises (telles Buteridava, mais surtout les *loci* de Techirghiol, Capidava et, peut-être, Floriile). Tout en ajoutant à ces catégories des villages grecs (κῆμαι) des territoires callatien, histrien et, récemment, tomitain, auxquels il faut ajouter la surprenante mention d'un village grec (κῆμη) dans le territoire du municpe Tropaeum Traiani, ainsi que le *vicus classicorum* de Halmyris (= l'établissement civil d'une station de la flotte mésique), on passe à la discussion de quelques aspects particuliers de l'organisation villageoise de la Dobroudja. L'apparition du premier village grec dans le territoire tomitain („le village d'Apollonios”) laisse ouverte la possibilité que le territoire tomitain fût, comme celui histrien, divisé entre une κῆρα et une *regio Tomitana*. Le fait que des communautés des *veterani*

consistentes sont mentionnées seulement dans les villages des territoires d'Histria et de (L)ibida permet l'hypothèse que l'autorité militaire du *limes* danubien ait été prolongée aussi sur la côte littorale, là où nous assistons, dès la seconde moitié du IIe siècle ap. J.-C., à la création d'une nouvelle ligne défensive. En ne l'acceptant pas, on comprend mal l'idée de A. Poulter (suivi, sans raison, par M. Tarpin et Fr. Bérard) que les villages de Dobroudja (localisés, presque sans exception, sur la côte) auraient été créés pour assurer l'approvisionnement des troupes cantonnées sur le Danube.